

УДК 001.4

КОНЦЕПТ «СОНЦЕ» В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Визначається структура концепту «сонце» у співвідношенні загальнокультурних та етноспецифічних ознак. Просліджується вплив міфопоетичних уявлень на сучасну вербальну репрезентацію концепту.

Ключові слова: концепт, когнітивна ознака, аксіологічна характеристика, сонце, символ, міфопоетичні уявлення.

Определяется структура концепта «солнце» в соотношении общекультурных и этноспецифических признаков. Прослеживается влияние мифопоэтических представлений на современную вербальную репрезентацию концепта.

Ключевые слова: концепт, когнитивный признак, аксиологическая характеристика, солнце, символ, мифопоэтические представления.

The structure of concept “the sun” in the ratio of common cultural and ethnospecific signs is defined. Influence of mythological and poetic views on modern verbal representation of concept is traced.

Keywords: concept, cognitive sign, axiological characteristic, sun, symbol, mythological and poetic representations.

Сонцепоклонство є невід’ємною ознакою світогляду багатьох етносів протягом століть, адже це небесне світило пов’язують з найвищою цінністю – життям людини. Про значущість міфологеми сонця у різних світових культурах свідчить багатий фактологічний матеріал [7, 461-462], однак солярні міфи порізногому визначають статус сонячного божества в уявленнях різних етносів: від головної до другорядної, підлеглої позиції в пантеоні богів. Образ сонця має особливе місце і у світосприйнятті українців. Міфопоетична характеристика образу сонця та його репрезентація у художній літературі неодноразово ставали об’єктом дослідження як класиків української філології та культурології (І. Нечуй-Левицький, О. Потебня, В. Петров), так і сучасних українських та російських дослідників: Т. В. Федотової [13], К. П. Панасової [8], О. М. Пахомової [9], О. М. Місінкевич [6] та інших.

Цінність і значущість концепту як складноструктурованого ментального утворення, що має вербальну форму вираження й акумулює понятійні, образно-перцептивні та аксіологічні характеристики певного етноспецифічного об’єкта дійсності, визначається місцем його назви у системі конкретної мови. Аксіологічну ознаку концепту СОНЦЕ формують насамперед висока образність і багата символіка, що уможлиблює визначення його як глибоко укоріненого ціннісного утворення, притаманного всім представникам українського етносу. На взаємодії понятійної, образно-перцептивної та аксіологічної складових концепту, тобто на його тричленній структурі, зокрема наголошують В. І. Карасик, С. Г. Воркачов, Г. Г. Слишкін, Й. А. Стернін, З. Д. Попова, А. М. Приходько.

Наявність у кожному дослідженні різних деталей, нюансів і ознак, притаманних певному об’єкту дійсності, з одного боку, відповідає суб’єктивності сприйняття відображеного у мові світу, а з іншого – сприяє накопиченню знань про певний ціннісний об’єкт. З огляду на доробок попередніх дослідників метою статті є з’ясування структури концепту СОНЦЕ у співвідношенні загальнокультурного і етноспецифічного, а також визначення впливу міфопоетичних уявлень на сучасну вербальну репрезентацію концепту.

Концепт відображає специфіку етнокультурного фрагменту світу, він зорієнтований на широкий культурний фон, який формує конотацію слова і частково відображений у словниках. Етноспецифічність концепту у наш час не викликає сумнівів, і якщо його денотативна співвіднесеність має багато в чому загальнокультурний і наднаціональний характер, то ціннісний компонент характеризується виразною етноспецифічною приналежністю. «Відмінність між культурами проявляється у кількісному і комбінаторному переважанні ознак при концептуалізації світу», – наголошує В. І. Карасик [3, 86]. Пояснення таких переваг неможливе без даних міфології, історії, філософії певного етносу.

Понятійну складову концепту СОНЦЕ формують загальнокультурні уявлення про сонце як найбільше небесне світило, гігантську розжарену кулю, джерело світла, енергії, тепла, а отже й життя на землі. В асоціативному словнику слово-стимул *сонце* репрезентоване такими найчастотнішими реакціями, що формують ядрну частину концепту у сукупності понятійних, образно-перцептивних та аксіологічних ознак: *тепло, світло, жовте, яскраве, небо, життя, літо, світить, місяць, радість, ясне, гаряче* [5, 290-291]. Номінативне поле концепту СОНЦЕ представлене словом-репрезентантом *сонце*, дериватами *сонечко, сонячний, соняшник, сонцесяйний, сонцелюб, сонцелюбний, сонцелікування*,

сонцепоклонник, сонцепоклонництво, сонцестояння, сонцезахисний. До периферійної частини концепту у сучасній українській мові входять міфологеми *Ярило, Дажбог, Хорс, Сварог*, ідіоми *денне світило, око боже, сонце святе, чисте, сонце боже, сонце праведне, сини сонця, діти сонця*.

Поширеними у сучасній мові є атрибутивні словосполучення з прикметником *сонячний*, що актуалізують ознаки «тепло», «світло», «енергія», «час»: *сонячна активність, сонячна батарея, сонячна електростанція, сонячна корона, сонячне вітрило, сонячний вітер, сонячний удар, сонячні плями, сонячний зайчик, сонячний годинник, сонячний календар, сонячний рік*. Більшість із цих когнітивних ознак мають предкові витоки і залишаються актуальними й незмінними незалежно від світогляду та релігійних переконань окремих індивідів і національно специфічних уявлень про сонце, що знайшли втілення у міфологічних картинах світу. Понятійне ядро концепту поряд з емпіричною, буденною, інформацією включає й енциклопедичні знання про специфічність потужної сонячної енергії, що притаманне науковому світогляду (*сонячна батарея, сонячна електростанція, сонячна корона* («найвіддаленіші та найрозрідженіші шари атмосфери сонця, які під час його повних затемнень сприймаються у вигляді саява, що оточує диск сонця»), *сонячне вітрило* («гіпотетичний рушій космічного літального апарата, що використовує сонячне випромінювання, сонячну енергію»), *сонячний вітер* («потік плазми, що випускається сонцем»). Однак у спрощеному вигляді, позбавленому наукової деталізації, ця інформація частково входить і до наївної картини світу, адже, наприклад, елементарні знання про геліоцентричне вчення Коперніка у наш час притаманні кожній людині, що здобула середню освіту (*земля обертається довкола сонця*). Ствердження протилежного сьогодні може вважатися хіба що ознакою епатажності або складовою образу колоритного художнього персонажа – дивака й оригінала. Наприклад, загальновідомий детектив Шерлок Холмс всупереч ідеалам та стереотипам вибудовує самобутню систему цінностей, що ґрунтується переважно на власному емпіричному досвіді. Він спростовує істинність геліоцентричності світу на підставі особистих спостережень: *сонце обертається довкола землі*. Однак наведений приклад ілюструє індивідуально своєрідну концептуальну картину світу, у якій ядерна і периферійна частини змінюють свої вектори, що увиразнює цей літературний образ.

Образна складова концепту СОНЦЕ представлена ознаками «бог», «золото», «живе», «близька людина», «на небі» «коло», що притаманні народній свідомості і сягають недискретних космогонічних міфічних уявлень людини. Саме міфи стали основою формування символіки сонця, репрезентованої у сучасній культурі узуальними паралелями між сонцем та життям, вищою правдою, істиною, радістю та красою. Символ занурює кожне явище у стихію першооснов буття і формує цілісний образ світу. Цим пояснюється зацікавлення багатьох дослідників минулого і сучасності міфологемою СОНЦЕ. Частково у сьогоднішньому секуляризованому світі збереглися архаїчні мотиви обожнювання сонця і страху перед ним, тобто співвіднесення його, недоступної для людського впливу, сили зі світоглядними константами «життя» і «смерть». В архаїчній моделі всесвіту сонце вінчало світове дерево і знаменувало найвищий, небесний світ, протиставлений нижньому, хтонічному. Таке сприйняття світила було притаманне релігійним уявленням багатьох культур (у давньогрецькій міфології Геліос, Аполон, у ведичній міфології Сур'я, у Давньому Єгипті, «країні Сонця», – Ра). У давньоукраїнській культурі сонце репрезентували міфологеми *Ярило, Дажбог, Хорс, Сварог*, а також узуальні конструкції *денне світило, око боже, сонце святе, чисте, сонце боже, сонце праведне*, які експлікували уявлення про сонце як найвище божество, що пізніше знайшло втілення і в християнській символіці (пор., наприклад, з християнською молитвою *«Ісусе, сонце правди, освіти мене»*). З богом-сонцем з давніх-давен пов'язувались надії на праведний суд і справедливе заступництво (*Сонце на всіх однаково світить; Не на тебе самого світить сонце; Досить одного сонця на небі; А вдарило б на тебе з ясного сонця*). Асоціативні паралелі «сонце – коло» покладені в основу номінації лексичних одиниць *колесо (вогняне колесо), Коляда* (свято народження сонця), *кольцо, каравай* (рос.).

У народнопоетичному й художньому мовленні чітко виленовується антитеза, що ґрунтується на міфопоетичних уявленнях «сонце – темрява / п'ятьма»: *денне світило* (сонце) протиставляється *нічному світилу* (місяцю). Солярні міфи прийшли на зміну давнішим астральним міфам, побудованим зокрема на возвеличенні місяця. Місяць, який за повір'ям створив князь п'ятьми, світить відображеним сонячним світлом і символізує потойбічне життя, світ мертвих, таємниче і загадкове буття (*Світить місяць, та не зріє; Місяць – козацьке (бурлацьке) сонце*). Темрява, туман, хмари, імла, що символізують морок і небуття, знаходяться на другому полюсі архетипної опозиції «життя – смерть» і протиставляються сонячній символіці: *безпросвітна (жовта, сіра, срібляста) імла антонімічна золотому (вогняному, жовтому, оранжевому) сонцю* (*Якби не було хмар, то ми б не знали ціни сонцю; Гарно і при місяцю, коли сонця немає; Доки сонце зійде, роса очі виїсть; Не маю ні від сонця, ні від місяця*).

Зв'язок з міфопоетичною свідомістю простежується в метафоричних та метонімічних конструкціях, в основі яких знаходяться антропоморфні уявлення про світило: *сонце встає, заходить, лягає, протягає руки, силе промінням, лле промінням* тощо. На антропоморфних уявленнях ґрунтуються ідіоми *сини сонця, діти сонця*, що експлікують архаїчні уявлення про сонце і не втратили аксіологічної значущості у сучасній культурі. *Синами сонця* початково іменувалися верховні правителі, герої, цілі

народи, що мали астрально-солярне (божественне) походження: (*фараони – сини сонця; русичі – внуки Дажбога, бога сонця, сонценонароджені*). Аналогією до міфологічних номенів стало і найменування Людовіка XIV *королем-сонцем*, який свідомо заохочував живописців зображати його у вигляді бога сонця Аполона, королем-сонцем. Ідіома *діти сонця* вживається на позначення поетичного культу сонця у російській літературі кінця XIX – поч. XX ст. та ототожнюється з представниками аполонічного начала у культурі. Частотною для сучасної української мовної картини світу є ідіома *діти сонця*, що актуалізує ознаки «життя», «радість», «оптимізм», «жовтогарячий / рудий»: 1) життєлюбів, які культивують радість, оптимізм (пор. з назвою творчого проекту сучасної рок-музики «Діти сонця», до складу якого входять гурти, зорієнтовані на розважально-запальний характер творчості); 2) рудоволосі люди; 3) діти з синдромом Дауна (в основу назви покладено ознаку незлобивості й особливої дружньої аури, притаманних людям з таким діагнозом, які, за спостереженнями медиків, позбавлені гену агресії і насилля). Стилістично маркованими є ідіоми *діти сонця* (2, 3), що вживаються як евфемізми.

Високим прагматичним потенціалом у сучасній українській мові наділена лексема *сонечко*, що вживається як демінутив на позначення світила, у функції звертання до дитини і близької людини, насамперед жіночої статі, та у значенні комахи. Як назва комахи *сонечко*, на думку деяких дослідників, має міфічне походження [2, 492–499]. Архаїчні космогонічні уявлення, пов'язані з комахою, репрезентовані значною кількістю її назв у різних слов'янських мовах і діалектах: *божа корівка, божья коровка* (рос.), *божа кравица* (болг.), *boża krówka* (польськ.), *божья овчица* (серб.), *багоўка* (біл.), *bože slónčko* (луж.), *петрик* (співвідносність сонечка з молодшим сином бога-громовержця). О. А. Терновська вважає, що назви *сонечка* корелюють з міфологічним мотивом крадіжки худоби у бога-громовержця його суперником, а також з дружиною громовержця, яку досить часто вважали сонцем (*сонечко, bože slónčko, баговка*), солярними міфами та з реаліями обрядовості літнього сонцестояння. «Численні діалектні назви божої коровки [сонечка. – І. С.] – це ніби уламки розбитого міфу, які розкидані по всій слов'янській території», – зазначає О. В. Гура [2, 496].

Аксіологічна опозиція «добро – зло» чітко простежується саме в міфопоетичній свідомості, де вибудовуються асоціативні паралелі з життям (весною, літом), молодістю, надією, ідеалом, «своїм», з одного боку, та смертю (осінню, зимою), старістю, смутком і безнадією, «чужим» – з іншого, що є виявом частотної конотативної енантіосемії, за якої аксіологічне значення лексичної одиниці поляризується у межах висловлювання (*Зимою сонце крізь плач сміється; Взимку сонце, як мачуха (як мачушине серце): світить, та не гріє; Так гріє сонце – як мачуха на діти; При сонці тепло – при матері добро; Материне серце – як літнє сонце; Як під сонцем квітам – так із матір'ю дітям; Мати в хаті – це сонце, що всіх зігріває; Мати – як ясне сонечко; Зимове сонце – як удовине серце; У листопаді сонця – що в старій баби чепуриння; Весняне сонце – як дівчини серце; Дівоча краса – як на сонці роса; Рідня до півдня, а як сонце заїде – і сам чорт не найде / Рідня до півдня, а як сонце сховається, то й не родичається; Біда біду найде, хоч і сонце заїде; Лукавому і сонце світить лукаво; Блисне сонце і в наше віконце; Засвітить сонце і в наше віконце; Після дощу сонце засяє; Доки сонце зійде, роса очі виїсть; Не маю ні від сонця, ні від місяця; І сонце не всі гори освічує, хоч високо ходить; І на сонці є плями; Сонця решетом не вхопиш*).

До ядерної частини концепту СОНЦЕ належить аксіологічна ознака «радість», що найчастіше актуалізується у художньому мовленні: «*Сонячні кларнети*» (П. Тичина); *Сонце радісно сміється, / Море сміху, сяйва летиться* (М. Рильський); *Ми сонця-радісті не бачимо: / ми – сліпі. / Ми навіть горя не оплачемо / в німій журбі* (М. Драй-Хмара); *Нікуди не може летіти / Примара сліпої журби – / Сміється і сонце, і вітер, / І голос залізний доби* (П. Филипович); *Всюди літа орел, / Сонце горить для всіх, / Із золотих джерел / Летиться радість і сміх* (П. Филипович).

Концепти як складові мовних картин світу актуалізуються і відповідно об'єктивізуються в різних культурах і різних дискурсах по-різному. Слово *сонце* має не тільки загальнокультурні ознаки, пов'язані з життям, теплом, світлом і радістю, але й відмінні асоціативні реакції, що визначають його емоційно-оцінний статус у різних культурах. У наш час загальновизнаною є згубна дія надмірної сонячної енергії і на світ природи, і на людське життя, що асоціюється з болем, неприємними відчуттями, негативним впливом на здоров'я людини. Надмірна сонячна активність викликає посуху та пожежі, що загрожують існуванню людей, тваринного і рослинного світу, завдають матеріальної шкоди. Категоризація стану небезпеки виражена в конструкціях *сонце пече (палить), пекуче (палаюче) сонце, вогняна куля, магнітні (геомагнітні) бурі, сонцезахисні окуляри, сонячний удар, сонячні опіки, спека, крем для / від засмаги*.

Не однаковим є сприйняття сонця південними і північними народами. Так, за спостереженням М. П. Кочергана, у туркменів воно пов'язується з чимось неприємним (*спека, спекотно, заховатися, кімната, парк*), у росіян з високою позитивною оцінкою (*золотое, радость, кайф, глаза, мама*) [12, 63]. За висловом узбецького письменника Т. Пулатова, «Сонце російською це зовсім не те, що *куйош* узбецькою, і вже зовсім не те, що *офтоб* таджицькою. [...] Адже узбек, який більшу частину року живе під його спекотним промінням, ніколи не скаже ласкаво-пестливо «сонечко», так само, як і у росіянина нема відчуття того, що сонце може бути не тільки плодоносним і землеоновлювальним, але й ворожим»

[8]. Зміст одного й того ж концепту може різнитися навіть у споріднених (слов'янських) народів. За спостереженнями О. П. Панасової, у болгарській культурі сонце пов'язується зі змішаними почуттями, що спричинено кліматичними особливостями країни. Поряд зі сприйняттям сонця як джерела тепла, життя і світла й одного з основних символів, воно асоціюється й зі шкодою, адже поширеним явищем, що згубно діє на землеробство, є посухи. У болгарській мові концепт СОНЦЕ є двооцінним, що, однак, не дає можливості надати перевагу позитивній або негативній оцінці у структурі концепту: в асоціативному словнику болгарської мови серед найчастотніших реакцій на стимул *слънце* є як позитивні (*топло, светлина, море, плаж, живот, радост, въздух*), так і негативні реакції: *горещо, пече, жарко, силно, горещина, жега, огнено*. На протидію зменшувально-пестливому утворенню *сонечко* у болгарській мові існує рідковживане найменування *слънчице*. З особливостями клімату пов'язує С. Б. Борисова специфіку функціонування англійського слова *sun*: у творах англійської літератури *sun* протягом століть уживається в більшості випадків без епітетів [8].

Концепт не є сталою одиницею: його структура змінюється відповідно до змін позамовних, що певною мірою впливають і на внутрішню систему цінностей людини. За спостереженням В. Н. Топорова, «символіка архаїчних солярних міфів (зокрема, уявлення про множинність сонць, про чорне сонце нижнього світу тощо) прослідковується на рівні поетичних образів аж до 20 ст.» [7, 463]. Пор., наприклад, з назвами епопеї російського письменника І. Шмелєва «Сонце мертвих», п'єси К. Корфа «Чорне сонце», художнього кінофільму К. Зануссі за сценарієм італійського драматурга Р. Фаміліарі «Чорне сонце», семантично близькою назвою культового радянського кінофільму В. Мотиля «Біле сонце пустелі». На підставі вивчення розвитку сонячної символіки М. Еліаде дійшов висновку, що вона зазнала змін під впливом астрономічних та біологічних відкриттів: сонце зрештою стало одним із затертих місць у «невизначному релігійному досвіді» в міру навіть того, що сонячний символізм виявився зведеним всього-на-всього до банального знаряддя автоматизмів і кліше [3, 84]. На сучасний аксіологічний модус СОНЦЯ суттєво вплинули і аномальні кліматичні умови, що спостерігаються протягом останніх років. Стейкі асоціації сонця зі спекою (*небувалою, нечуваною, жахливою*), а відтак і з погіршенням стану здоров'я людини, згубною дією сонячної енергії на рослинний і тваринний світ змінили оцінний статус концепту СОНЦЕ в українській культурі з переважно однооцінного на двооцінний. Під дією астрономічних та біологічних відкриттів суттєвих змін зазнала і поняттєва складова структури концепту порівняно з традиційними недискретними уявленнями про сонце як джерело життя та грізну стихію. Варто однак зазначити, що подібне сприйняття сонця притаманне не лише представникам українського етносу, а є загальнокультурним явищем. Тенденція до амбівалентності символіки сонця не вплинула однак на актуальність його зв'язків з базовими концептами культури ЖИТТЯ, ТЕПЛО, СВІТЛО, РАДІСТЬ, КРАСА, репрезентованими у різних сферах свідомості та вербалізованих у значному масиві текстів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
2. Гура А. В. Символіка животных в славянской народной традиции. – М.: Индрик, 1997. – 912 с.
3. Еліаде М. Священне і мирське. Міфи, сновидіння і містерії. Мефістофель і андрогін. Окультизм, ворожитство та культурні уподобання (пер. Г. Кьорян, В. Сахна). – К.: Основи, 2001. – 592 с.
4. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
5. Мартінек С. Український асоціативний словник: У 2 т. – Т.1. – Львів: ПАІС, 2008. – 344 с.
6. Місінкевич О. М. Концепт «сонце» у поетичній мовотворчості неокласиків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/dlgum/2008_7/14.html
7. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. / Гл. ред. С.А.Токарев. – М.: Сов. энциклопедия, 1992. – Т.2. – К–Я. – 719 с.
8. Панасова Е. П. Концепт СОЛНЦЕ в русском языке и речи : дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Екатеринбург, 2007. – 194 с. РГБ ОД, 61:07-10/786 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dslib.net/russkij-jazyk/panasova.html>
9. Пахомова О. М. До питання про методіку дослідження концепту сонце в українській поезії першої третини ХХ століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu/Lingv/2008_26/11.html
10. Прислів'я та приказки: взаємини між людьми / Упоряд. М. М. Пазяк. – К.: Наукова думка, 1991. – 440 с.
11. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М. М. Пазяк. – К.: Наукова думка, 1989. – 480 с.
12. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.
13. Федотова Т. В. Міфологеми вогню та сонця в українській літературі: інтерпретаційні моделі: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Т.В. Федотова; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2006. – 18 с.